

НАВЛИЗАНЕ НА „МОДЕРНАТА“ ТЕХНИКА В НОВООСВОБОДЕНА БЪЛГАРИЯ

доц. д-р Павлин Чаушев,

катедра Нова и Най-нова история на България, Исторически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: В настоящата статия разглеждам новите тенденции на навлизане на модерната техника като грамофони и радиоапарати в новоосвободена България. Новата технология предизвиква социални и културни промени в традиционното общество. Темата засяга конкретни радиоапарати и грамофони, които са предлагани на свободния български пазар. След Първата световна война започва и собствено производство на подобна развлекателна техника, като конкурентоспособността е динамична и съчетана с множество фактори. Появяват се нови фирми, като „Адмирал“, „Бралт“, „Родно радио“, „Туланъ“ и др.

Ключови думи: грамофони, радио, техника

Pavlin Chaushev – chayshev_ps@yahoo.com

Assoc. prof., PhD, Department of New and Recent History of Bulgaria, Faculty of History, Veliko Tarnovo University “St. St. Cyril and Methodius”

Introduction of “Modern” Technique in Newly Liberated Bulgaria

Abstract: This article discusses the new trends in the introduction of modern technology such as gramophones and radios in newly liberated Bulgaria. New technology triggers social and cultural changes in the traditional society. The study covers specific radio sets and gramophones present on the Bulgarian free market. After the First World War, entertainment equipment was also locally produced, as dynamic competitiveness, combination of multiple factors and new companies such as “Admiral”, “Bralt”, “Rodno Radio”, “Tulan”, etc. appeared.

Keywords: gramophones, radio, technology equipment

Темата за навлизането на „модерната“ западноевропейска технология в България след Освобождението е слабо изследвана в етноложката наука. Различни видове техника присъстват в бита на хората от най-дълбока древност. В тази статия ще се опитам да направя бегъл поглед върху проникването на „модерната“ западноевропейска техника за записи и възпроизвеждане на говор и музика в новоосвободена България. Много е трудно в няколко реда да се опишат всички видове фонографи, грамофони, телеграфи и радиоапарати, които се появяват в България след Освобождението. По време на своето проучване, донякъде с изненада установих, че въпреки проблемите с навлизането на модерната техника в традиционното българско общество, като цяло България преди преврата от 9-ти септември 1944 г. има добре развита индустрия за производство на електрическа и механична техника. Факт е, че до 1944 г. в България са съществували поне десетина фирми за производство на най-модерната технология на своето време – радиото. Дори някои от фирмите успяват да развият истинско масово производство на моделите си.

Като всяко начало, този процес на индустриализация е доста бавен. През началния следосвободенски период България няма силно развита индустрия, която да произвежда модерна механична и електронна апаратура. Причина за това е общото състояние на обществото и икономиката. До началото на XX в. и малкото модерна техника в България се изработва ръчно, в малки цехове с по-скоро манифактурно производство. Постепенно, с навлизането на модерни инструменти за индустриално производство като стругове, бормашини, фрези и др., това положение постепенно се променя. През този начален етап до началото на XX в. бавно започва вносът на първите модели апарати за възпроизводство и запис на звук.

Фонографът е изобретен през 1877 г. от Томас Едисон. Лабораторията „Волта“ на Александър Греъм Бел прави няколко подобрения през 80-те години на XIX в. и патентова уред наречен „Графофона“ (Milard 1995: 18–22). При този модел фонограф за възпроизводство на звука се използват картонени цилиндри, покрити с восък, и остра игла, която при движението на цилиндъра издълбава зигзагообразна бразда върху цилиндъра. През 1890 г. Емил Берлинер инициира прехода от грамофонни цилиндри към плоски дискове със спирална бразда, минаваща от периферията почти до центъра, въвеждайки термина „грамофон“ за дискови плочи. По-късните подобрения през годините включват модификации

на грамофона и неговата задвижваща система, иглата, начина за възпроизводство на звука и др. (Milard 1995: 35–37).

Сн. 1. Томас Едисон с един от първите варианти на фонографа: фотография (Levin C. Handy (per <http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cwpbh.04326>) – Brady-Handy Photograph Collection (Library of Congress) - <http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cwpbh.04044>)

Поради голямата си цена този модел фонограф не придобива голяма популярност в България. Въпреки това, отделни бройки са внасяни най-вече за приближени на двореца и много богати търговци, които могат да си позволят цена от около 100 долара. Постепенно се появяват и първите български записи върху цилиндри и грамофонни „асфалтени“ плочи.

Следващият етап на навлизане на модерна техника за записи и възпроизводство на звук започва в началото на XX в. с бързото проникване на дисковия грамофон. Той напълно измества фонографа и става най-масовото средство за възпроизводство на звук. До Първата световна война преобладават моделите с голяма външна метална фуния рупор. Нейната задача е да усилва звука, който постъпва, с помощта на механична метална доза и стоманена игла. Най-скъпите модели на фирмите „Pathe“ и „His master's voice“ предлагат и възможност за покупка на метална игличка с диамантен връх, за да не се износва бързо. Плочите, които

се използват на тези грамофони, се въртят със 78 оборота в минута. На едната страна на плочата може да се направи около 4 минути звукозапис. На българския пазар навлизат много подобни грамофони.

Сн. 2. Френски грамофон с фуния „Пате“ от началото на XX в. – лична колекция на автора.

По време на Първата световна война навлизат и първите компактни преносими грамофони. Те се характеризират с малки размери и вградена фуния рупор (Museums Victoria: <https://collections.museumsvictoria.com.au/items/1361293>). Отначало те са се наричали „окопни грамофони“, защото са се използвали предимно от по-богатите офицери в окопите по време на войната. Постепенно външната фуния е окончателно изоставена и през 20-те години на XX в. практически всички модели са с вграден рупор.

Сн. 3. Немски грамофон от началото на 20-те години на XX в. с вградена фуния – лична колекция на автора.

След масовото навлизане на грамофоните с асфалтени дискове се заражда и цяла индустрия, свързана с тяхната поддръжка, производство и търговия. На българския пазар се появяват и първите плочи с български записи. На тях са записвани най-вече народни песни (Пейчева 2008: 15–18). Записите се правят най-често по поръчка в западноевропейски фирми като: „London Record“, „Parlophone“, „Pathe“, „His master's voice“ и др. През 30-те и 40-те години на XX в. се появяват и първите български музикални звезди като Атанаска Тодорова, Стоян Миленков, Алберт Пинкас, Аспарух Лешников и др. През този период започва и производството на български грамофони тип „куфар“. Те са се изработвали от тънки дървени дъски и от външната страна са облепени с плат или кожа в различни разцветки. Един от най-големите български производители е фирма „Орфей“.

Сн. 4. „Асфалтени“ плочи на 78 оборота с български народни песни – лична колекция на автора.

Сн. 5. „Асфалтени“ плочи на 78 оборота с български народни песни – лична колекция на автора.

Сн. 6. „Асфалтени“ плочи на 78 оборота с български народни песни – лична колекция на автора.

Бурното развитие на техниката и електрониката в началото на XX в. довежда и до появата на нов модел, този път електрическо устройство за възпроизвеждане на звук и говор – радиото. Неговото масово приложение става възможно благодарение на изобретяването на електронната вакуумна лампа „аудион“ през 1906 г. от американеца Лий де Форест (Патент: <https://patents.google.com/patent/US841386>)¹.

Това поставя началото на огромната електронна индустрия в света. Първите модели линейни радиоприемници имат скромни възможности, но постепенно те се подобряват. През 20-те и 30-те години на XX в. навлизат нови модерни модели с повече лампи – суперхетеродинните², които имат много добри възможности да приемат радиостанции на къси, средни и дълги вълни. Отначало радиоапаратите навлизат бавно в българското общество, но в края на 20-те години на XX век темповете се засилват значително. За това има обективни причини. Първо, значително се намалява цената на радиоапаратите, която е огромна при първите модели. Второ, постепенно се появяват и достатъчно радиостанции, за да може тази технология да стане масова и привлекателна за хората. През 1927 г. е разрешено радиоприемането от частни лица (ДВ, бр. 29 от 10 май 1927 г.). През 1929 г. е изграден и първият български радиопредавател в София³. В началото на 30-те години се появяват и първите български радиоапарати с марката „Радио Вести“.

¹ <https://patentimages.storage.googleapis.com/25/62/79/51619446008dee/US841386.pdf>

² Суперхетеродинният приемник е вид радиоприемник, който използва честотно смесване, за да преобразува получен сигнал във фиксирана междинна честота (IF), която се усилва повече от оригиналната носеща честота. Този вид радиоапарат е изобретен от френския радиоинженер и радиопроизводител Люсиен Леви и прави възможно по-доброто и ясно приемане на радиостанциите. Почти всички съвременни радиоприемници използват суперхетеродинния принцип (Klooster 2009: 125).

³ (<https://archives.bnr.bg/rodno-radio-parvi-period-v-istoriyata-na-balgarskoto-radorazpraskvane/>)

Сн. 7. Българско радио „Вести“ от 30-те години на XX в. – лична колекция на автора.

Сн. 8. Българско радио „Вести“ от 30-те години на XX в. – лична колекция на автора.

В средата на 30-те години на XX век възниква истински бум на родното българско радиопроизводство. Появяват се много нови фирми, които се занимават със сглобяване и производство на радиоапарати. Такава фирма е „Бралт“, собственост на братя Алтимирски от Русе. Сава Алтимирски си поставя целта да развие цяла индустрия. Производството му включва различни модели, както сам ги нарича „за бедни и за богати“. Голям негов успех са батерийните радиоапарати, специално разработени за неелектрифицирани места. През този период голяма част от селата са без електричество и затова са толкова търсени

батерийните модели. Новото е, че замества сложната дотогава суха батерия с по-опростен модел. Това е много удобно, защото хората от селата не са затруднени при ползването на радиоапаратите си. „Селското“ радио на Сава Алтимирски е на първо място по продажби в страната за периода 1938-1939 г. Същият разработва още модели и (според неговия син Емил) достига продукцията от 5000 апарата годишно, което е много добро постижение за България. Това му позволява да се разшири и да наеме голяма къща за серийно производство на радиоапарати „Бралт“. Поради по-евтината си цена от вносните модели те са предпочитани на българския пазар. Самият Сава заявява: „Аз искам да поставя радиоапарат в дома на всеки българин“⁴. Синовете му още пазят грижливо изработен надпис, който е стоял на видно място в дюкяна на Сава: „Страна без собствена индустрия е колония“, гласи той⁵.

Фирмата „Адмиралъ“ в София също е един от големите производители. Тя печели и правото да бъде „придворен доставчик на двореца“. Тя произвежда както радиоапарати, така и радиони – това е радио с вграден електрически грамофон⁶.

⁴(<https://roustchouk.bg/article?title=%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%20%20E2%80%9E%D0%91%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%82%E2%80%9D&id=36&type=article>).

⁵(<https://roustchouk.bg/article?title=%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%20%20E2%80%9E%D0%91%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%82%E2%80%9D&id=36&type=article>).

⁶ Това са били много скъпи „салонни“ модели, които са се използвали предимно в обществени сгради и учреждения.

Сн. 9. Радио „Бралт“ от 30-те години на XX в. – лична колекция на автора

Сн. 10. Реклама на марката „Адмиралъ“ – 30-те години на XX век.

Много радиоапарати произвежда и известната фирма „Туланъ“ от Бургас. Това е може би най-големият производител на радиоапарати в България и на Балканите като цяло. Фирмата е собственост на братята Светозар и Веселин Пренерови. Светозар завършва вечерно техническо училище във Франция. Името „Тулан“ е вдъхновено от американска фирма, която по това време вече е прекратила дейността си. Абревиатурата „ТУЛАН“ със значение „Трудолюбие и Упоритост Лансират Активност и Напредък“ била и семеен девиз на двамата братя. Техният полубрат Иван Пренеров работел като счетоводител във фабриката.

Отначало заради тогавашното законодателство в България Светозар и Веселин Пренерови са принудени да регистрират в Бургас само занаятчийска работилница. Тя получава името „Електрон“. През 1925 г. предприятието започва производството на линеен модел радиоапарати под името „Универсалъ“. Характерна негова особеност е скалата, на която е изобразена картата на Европа с главните градове. Производството на линейни апарати

продължава и когато е регистрирана неговата нова фабрика „Тулан“⁷. Светозар Пренеров се заел да модернизира моделите на радиоапаратите, които произвежда. За първи път той пуска в производство суперхетеродинните серии⁸. Модели от тази нова серия са „Тулан 5“ – последен апарат с вертикална кутия, „Камер“, „Класик“, „Комфорт“, „Пиколо“, „Виола“, „Турист“ и други, в батериен и мрежов вариант на захранване. „Пиколо“ и „Виола“, създадени през 1940 г., са били модерно развити варианти на моделите 141 и 147. „Турист“ е бил новост – преносим приемник, предназначен за туристическия пазар в Европа⁹. Но поради развихрилата се Втора световна война и последвалата политическа промяна в България предвидените серии не са осъществени. За съжаление са произведени само ограничен брой радиоапарати. През 1941 г. Светозар Пренеров монтирал в личния си автомобил „Опел“ тестов радиоприемник и възнамерявал да произвежда и автомобилни радиоприемници – сензация за времето. Верен съратник на Светозар Пренеров е англичанинът инж. Чарлз Ролф Монро, случайно озовал се в Бургас около 1935 г. и останал в България единствено заради фабрика „Тулан“¹⁰.

Радиоапаратите „Тулан“ са евтини и стабилни, с прецизна селективност и комфортен тон, с много оригинални патентни решения в тях, които дават значителни предимства в конкурентната среда на радиопазара. Характерна особеност на тези радиоапарати е, че те на практика изцяло са произведени в завода на Пренеров – кутията, шасито, говорителите, дори кабелите са негово собствено производство. Той е внасял единствено радиолампите от реномираната холандска фирма Филипс.

Много интересни спомени за Светозар Пренеров имаше баща ми Стоян Чаушев. Те са от детските му години, малко след 1944 г., когато конфискуват фабриката на Светозар Пренеров. Всеки ден, на път за училище, той минавал покрай къщата му в Бургас. Пренеров седял почти всеки ден на терасата пред къщата си и когато баща ми се доближавал до него, започвали да си говорят за радиоапарати и как функционират те. След всяка тяхна среща Пренеров му подарявал останали от фабриката електронни части, защото разбрал, че баща ми

⁷ (<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD>).

⁸ Суперхетеродинният приемник е вид радиоприемник, който използва честотно смесване, за да преобразува получен сигнал във фиксирана междинна честота (IF), която се усилва повече от оригиналната носеща честота. Този вид радиоапарат е изобретен от френския радиоинженер и радиопроизводител Люсиен Леви и прави възможно по-доброто и ясно приемане на радиостанциите. Почти всички съвременни радиоприемници използват суперхетеродинния принцип. (Klooster 2009: 125)

⁹ (<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD>)

¹⁰ (<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD>)

се интересува от радиотехника. От своя страна, баща ми на следващия ден му носел храна (вафли, собствено производство в село Долно Езерово). Накрая Пренеров му подарил всичко, което имал като радиочасти, като му казал, че повече нищо не му трябва и той да ги използва, за да се учи как да ремонтира и конструира радиоапарати¹¹.

Странен е и начинът за продажба на радиоапаратите на Светозар Пренеров. Според него купувачите плащат цената на радиоприемника едва след 4-месечна пробна експлоатация у дома или в учреждениято, след като сами се уверят, че са купили нещо добро. От 1931 г. до 1941 г. в гаранционен срок са върнати за поправка само 6 броя радиоапарати и то поради неправилна експлоатация. Те веднага са заменени с нови.

Сн. 11. Радио „Туланъ“ от 30-те години на XX в. – лична колекция на автора

„Фирмата „Тулан“ печели държавни и обществени поръчки – на пощите, на железниците, на общините, на отбраната, на учителите. Журито е настанявано пред завеса, зад която са наредени апаратите за конкурса. То не е знаело реда на подреждането, който постоянно се променял. Техници зад завесата последователно пускали от конкурсните апарати говор и музика от възможно най-далечно разположени станции. Журито слушало тона, преценявало и класирало чутото. Отделна група от инженери оценявала схемите на хартия и изпълнението им на шаситата, за да установят качеството на конструирането и

¹¹ Сведенията са взети след интервю с баща ми Стоян Чаушев през април 2020г.

изработката. По тях не можело да се чете марката на приемника. На тези конкурси, например през 1937 г. (Протокол от 10 юли 1937 г.) и 1939 г. (Протокол №3 от 31 януари 1939 г.), „Тулан“ побеждава марки като „Опталъове“, „Радио Менде“, „Кьортинг“, „Телефункен“, „Саксен-Верке“, „Олимпия“, американския „Пилот“ и др.“¹².

В заключение може да кажем, че след Освобождението в България започва процес на бавен в началото, но постоянен процес на навлизане на модерни звукозаписни устройства от Западна Европа. В настоящата статия се опитам съвсем накратко да разгледам новите тенденции от това навлизане на модерната техника – грамофони и радиоапарати в новоосвободена България. Постепенно тя достига дори и до най-изолираните села, благодарение на батерийните радиоапарати и предизвиква социални и културни промени в традиционното общество. След Първата световна война започва и масово българско производство на радиоапарати и грамофони, които са предлагани за продажба на свободния български пазар. През разглеждания период се появяват много нови фирми, като „Адмиралъ“, „Бралтъ“, „Родно радио“, „Туланъ“ и др. Може би, ако тяхното развитие не беше така злополучно прекъснато от преврата на 9 септември 1944 г., в България щеше да има една или няколко високотехнологични фирми, разпознаваеми по цял свят. Но в историята няма понятието „ако“.

Цитирана литература:

Пейчева, Л. 2008 *Между Селото и Вселената: старата фолклорна музика от България в новите времена*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, ISBN 978-954-322-257-5. [Peycheva, L. 2008 *Mezhdu Seloto i Vselenata: starata folklorna muzika ot Bulgaria v novite vremena*. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, ISBN 978-954-322-257-5]

Цураков, А. 2008 *Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атенатите в България*. София: Книгоиздателска къща Труд, , с. 472 ISBN 978-954-528-790 [Tsurakov, A.

¹² (<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD>)

2008 Entsiklopedia na pravitelstvata, narodnite sabrania i atentatite v Bulgaria, Knigoizdatelska kashta Trud, Sofia, , s. 472 ISBN 978-954-528-790-9]

Klooster, J.W. *Icons of Invention: The Makers of the Modern World from Gutenberg to Gates*. ABC-CLIO, 2009.

Millard, A. *America on Record: A History of Recorded Sound*. Cambridge University Press, 1995.

Интернет източници:

Museums Victoria - <https://collections.museumsvictoria.com.au/items/1361293> – активен към 10.11.2024г.

Русенските радиоапарати БРАЛТ -

<https://roustchouk.bg/article?title=%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%20%20E2%80%9E%D0%91%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%82%E2%80%9D&id=36&type=article> (10.11.2024г.)

Тулан - <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD> (10.11.2024г.)

Българските радиоапарати „Тулан“ от преди век - <https://voinaimir.info/2019/10/tulan-bg-radio/> (10.11.2024г.)

Радиоапарат Тулан - <https://sandacite.bg/%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD/> (10.11.2024г.)

Първите български радиоапарати „Тулан“...- <https://bnr.bg/bugas/post/100967695> (10.11.2024г.)